

NORDISK PAPPERSHISTORISK 1/2009
TIDSKRIFT

UTGES AV FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Du känner väl till föreningens hemsida? www.nph.nu

Föreningen Nordiska Pappershistoriker

Föreningen Nordiska Pappershistoriker (NPH) är en ideell förening med uppgift att främja intresset för pappershistoria i Norden. Föreningen uppmuntrar och stimulerar till forskning om, och dokumentation av; lump och dess beredning, tillverkningsprocesser redskap som vals-kistor, kypar, formar och guskredskap. Andra intresseområden är historia om bruksmiljöer och människorna vid pappersbruken, papperets användning och distribution. Vattenmärken och datering med hjälp av pappersegenskaper är liksom papperskonservering och konstnärligt bruk av papper andra exempel på föreningens intressen.

Ordförande: Jan-Erik Levlin,
Tel: +358-9-511 60 49

Sekreterare: Per Jerkeman,
Tel: +46-(0)8-642 51 33

Medlemsärenden och kassör:
Richard Kjellgren,
Tel: +46-(0)8-519 553 14

Medlemskap kan tecknas genom inbetalning av medlemsavgiften till NPH:s plusgirokonto 85 60 71-6 i lokal valuta. I Danmark kan inbetalning ske till Postgironummer 0283 0004900561, Anna-Grethe Rischel, märk talongen NPH-kontingent. OBS! glöm inte att ange avsändare. Vid frågor kontakta Richard (se uppgifter ovan).

Avgifter: Enskild medlem: 200 kr,
Institutioner: 400 kr, Företag: 900 kr

NORDISK PAPPERSHISTORISK TIDSKRIFT

ISSN 1101-2056

Årgång 38, 2009 nr. 1

Utgivare: Föreningen Nordiska Pappershistoriker

Huvudredaktör och ansvarig utgivare:
Esko Häkli, Mechelingatan 13 B 24,
FI 00100 Helsingfors, Finland
E-post: esko.hakli@helsinki.fi

MATERIALINLÄMNING - SE SID 5

(Där finner du också kontaktuppgifter till de nationella redaktörerna)

Ordförandens spalt

16 januari 2009

Så har vi då gått in i det nya året 2009 med med allt vad det innebär av ekonomiska kriser, krig och annat obehagligt. Inom pappershistorien har vi ju det dock bättre; vi får blicka bakåt på saker och skeenden vilkas slutresultat vi redan känner till.

Den nya styrelsens sammansättning beskrevs redan i nr 2/2008 av vår tidskrift och den har nu kommit i gång med sin verksamhet. Gentemot medlemskåren hoppas vi att detta skall komma till synes i form av en aktivering av tidskriften NPHT och en uppfräschning av hemsidan. Materialinsamlingen har ju utgjort en flaskhals för vår tidskriftsverksamhet och vi har därför utsett nationella redaktörer att bistå vår nya huvudredaktör Esko Häkli med materialförsörjningen. Dessa är Per Jerkeman och Helene Sjunnesson för Sverige, Kari Greve för Norge och Anna-Grethe Rischel för Danmark. Vänd dig därför gärna till någon av dem med ideer och bidrag som skulle kunna göra vår tidskrift ännu bättre än vad den redan är. Richard Kjellgren kommer att ansvara för layout och tryckning av tidskriften. Han kommer också att ta hand om uppfräschningen av websidan.

I detta sammanhang vill jag på NPH:s vägnar framföra ett varmt tack till Börje Dahlin och Bosse Mellerstedt vilka under ett flertal år svarat för redigering, layout och tryckning av vår tidskrift. Ni har gjort ett stort och värdefullt arbete till fromma för vår tidskrift och förening!

Årsmötet 2009 kommer att äga rum i Danmark den 3-5 juni med Silkeborg Pappersmuseum som som bas. Våra värdar Anne-Grethe Rischel och Keld Larsen beskriver programmet på annat håll i NPHT och jag är säker på att det kommer att bli både intressant och värdefullt. Reservera alltså senare delen av den första veckan i juni för ett försommarbesök i Danmark.

Styrelsen kommer också att gå in för en aktiv marknadsföring av NPH med målsättningen att attrahera nya medlemmar i hela Norden, men framför allt i Finland, Norge och Danmark. I denna aktivitet kan var och en av oss delta genom att sprida information om föreningen bland vänner och kolleger i branschen.

Jan-Erik

Nummer 1 2009

Redaktionell information	2
Ordförandens spalt - <i>Jan-Erik Levlin</i>	2
UPM-Kymmenes kulturstiftelse - <i>Esko Häkli</i>	3
Indbydelse til Nordisk Pappershistorisk Förenings årsmöte.....	3
Foreløbigt program - NPH-årsmøde	3
Känsla för papper, en utställning - <i>Ulla Hasselqvist</i>	4
UPM-Kymmenes kulturstiftelse	5
Den finska skogsindustrins utveckling i samhällshistorisk belysning - <i>Esko Häkli</i>	6
Nyutkommen litteratur i Finland 2007 - 2008	10
Tilmelding til NPH-årsmøde i Danmark 3-5 juni 2009	11
Kinesiske tapeter på Krengerup Gods - <i>Mette Humle-Jørgensen</i>	12
Papperskvarnen i Tomasböle - <i>István Kecskeméti</i>	13

Omslagsbild: Sfinxen, användes som symbol för Papyrus i Mölndal. Foto: Mölndals Museum

Indbydelse til Nordisk Pappershistorisk Förenings årsmøde i Danmark 3 – 5/6 2009

I 2009 er Danmark vært for Nordiske Papirhistorikeres årsmøde lige efter pinse, og vi glæder os til at vi igen kan mødes efter sidste års NPH- årsmøde i forbindelse den store internationale IPH kongres i Stockholm og Uppsala 2008. Det var til stor inspiration for alle deltagere, og vi ser frem til at ligeså mange og engagerede NPH-medlemmer nu vil komme til Danmark, hvor mødet begynder i Silkeborg d.3/6 og slutter i Aarhus d.5/6.

Michael Drewsens Papirmølle ved Gudenåen i Jylland skabte grundlaget for at byen Silkeborg samtidig voksede frem omkring papirmøllen, og i dag kan vi stadig glæde os midt i byens hjerte over synet af de store smukke fabriksbygninger, som nu er restaureret og ombygget indvendig, så de kan anvendes til andre formål efter at papirproduktionen er ophørt her. Men på Papirmuseet Bikuben, som er Danmarks nye

specialmuseum er hele papirhistorien bevaret og formidlet, så man kan følge udviklingen fra håndværk til industri.

Programmet for årsmødet omfatter foruden vores generalforsamling både besøg og omvisning på fire forskellige steder, som alle har en stærk papirhistorisk forankring og en række foredrag om papirmøller, papirindustri, formidling, vandmærker, restaurering og papiranalyser.

A-G R

Foreløbigt program

Onsdag d.3/6

Ankomst til Silkeborg og indkvartering

19:00 Anna-Grethe Rischel: Hvorfor skal man analysere papir?

20:00 NPH styrelsesmøde og evt. byvandring for ikke-styrelsesmedlemmer

Torsdag d. 4/6

08:45 Kørsel til Bruunshaab gamle Papfabrik ved Viborg

09:45 Omvisning ved Erik Nørgaard Pedersen

10:30 Michael Højlund Rasmussen: Restaurering af glober

11:15 Kørsel tilbage til Silkeborg

12:00 Frokost i Silkeborg

13:00 Omvisning på Papirmuseet Bikuben ved Bent Schmidt-Nielsen og Keld Dalsgaard Larsen

14:30 Ingelise Nielsen: Hans Hansen Skonnings papir, vandmærker, trykkeri og bøger

15:30 NPH generalforsamling

18:30 Festsiddag i Silkeborg

Fredag d.5/6

8:00 Kørsel til Den Gamle By i Aarhus

9:00 Keld Dalsgaard Larsen: Den Gamle Bys historie

10:00 Bent Schmidt-Nielsen / Thomas Bloch Ravn:
Tapetrestaureringsprojektet i Møntmestergården

11:30 Kørsel til Aarhus papirmøllestedet ved Varnabækken og frokost

13:00 Jens Velle: Projektet til rekonstruktion og genetablering af Aarhus Papirmøllen

14:00 Afskedskaffe og farvel til deltagerne i NPH-årsmødet i Danmark 2009

Känsla för papper

9 okt -
26 april

En utställning om ett material, ett pappersbruk och Mölndals kvarnby

Av Ulla Hasselqvist

Hur känns egentligen papper och vad är papper mer än papper? Vilka minnen och berättelser kan ett papper väcka? Har pappret en framtid i vårt "papperslösa samhälle"? Det är några av frågeställningarna som tas upp i utställningen *Känsla för papper* på Mölndals museum. Med utställningen vill museet lyfta fram papprets betydelse från ett lokalt, historisk och globalt perspektiv. För papper betyder något!

Efter mer än 300 år av produktionshistoria har pappersbruket i Mölndal lagts ner. Dagligen kommer nya rapporter om andra bruksnedläggningar i Sverige. Vad lämnar detta egentligen efter sig? Vilka minnen och levnadsöden döljer sig på de platser som en gång var fulla av liv men som nu står tomma och

tysta? Och vilken känsla för papper finns kvar i Mölndal idag?

I utställningen *Känsla för papper* utgår Mölndals museum från en stor samling papper tillverkade på bruket Papyrus vid 1900-talets början. Här möter besökaren resterna av en pappersepok med papper av de mest skilda slag. Papper tryckta i färger som sprakar och spretar i betraktarens ögon, hårda papper, mjuka papper, genomskinliga och sköra papper. Papper som har använts i chokladkartonger, hattaskar, bokomslag, julpapper och vattenstämplat papper. Men också papper för olika trycksaker och det standardiserade A4 pappret, tillverkat för staten. Här finns även utrymme för besökarens egen kreativitet och lust att känna, vika och skapa.

På en handmålad karta med vackra akvarellbilder kan man följa papprets historia från Kina till Mölndal. I samarbete med Kvarnbyns Handpappersbruk har museet guidade skolvisningar där barnen får besöka handpappersbruket och pröva på att göra eget papper. Vidare tar utställningen avstamp i flera generationers Papyrusarbetare och deras förhållande till materialet papper. Man ställer också frågor till besökarna som - vilken känsla har du för papper? Hur ser framtidens pappersprodukter ut? Vilket förhållande har du till pappret i det "papperslösa samhället" och vad är papper mer än papper?

Med i utställningen och som ett levande bevis på dagens hantverkskicklighet i Mölndals kvarnby, finns Lim & Handtryck, färg och tapet-

makeri. På ett pedagogiskt tilltalande sätt visas hur ett tapetmönster växer fram, bit för bit, med en ny vals för varje färg.

Utställningen är producerad av Mölndals museum i samverkan med Kvarnbyns Handpappersbruk, Lim & Handtryck, Föreningsarkivet i Mölndal och Mölndals hembygdsförening. Utställningen pågår fram till 26 april. ■

Kontaktperson: Ulla Hasselqvist

031-315 16 63

Mölndals Museum

Kvarnbygatan 12, Mölndal

Tel 031-315 16 50

www.museum.molndal.se

Papperets väg från Kina till Mölndal, karta i utställningen "känsla för papper".

Foto: Mölndals museum

Bild till vänster, motsatt sida:

Miss Papyrus

Foto: Lennart Häwi

UPM-Kymmene kulturstiftelse

Av Esko Häkli

Våren 2006 grundade UPM-koncernen en kulturstiftelse som bl.a. fick överta närmare 700 konstverk vilka under årens lopp hade samlats av företag som bildar dagens UPM (bl.a. Kymmene, Yhtyneet Paperitehtaat, Rauma-Repola, Schaubman, Kajaani och Kaukas). I samlingen ingår många av den finska konstens verkliga dyrgripar, målade av konstnärer som Hjalmar Munsterhjelm, Berndt Lindholm, Albert Edelfelt, Akseli Gallen-Kallela, Victor Westerholm, Hugo Simberg, Eero Järnefelt osv. Även nyare konst ingår i samlingen som förvaras på fjorton orter i Finland och två utomlands. En del av målningarna illustrerar koncernens historia.

Den stora allmänheten har kunnat bekanta sig med samlingarna i samband med utställningar som kulturstiftelsen ordnat. Den nyaste av dem pågick under tiden 28.22.2008-9.2.2009 på Amos Andersons konstmuseum i Helsingfors. Utställningen visade verk som i samband med förvärvet av pappersfabriken Haindl i Augsburg i Tyskland övergick till koncernens ägo. Samlingen förvaras

fortfarande i Augsburg. Ur den visades moderna verk av både tyska och utländska konstnärer, många av dem välkända, såsom David Hockney, Per Kirkeby, Niki Saint de Phalle, Antoni Tàpies osv.

Utställningen som fortsätter vidare till Kouvola åtföljs av en välredigerad och vackert illustrerad katalog. Kulturstiftelsens website (på finska och engelska) är tillgänglig på adressen www.ukks.fi. ■

UPM

UPM är med ca 26.000 anställda en av de världsledande aktörerna inom skogsindustrin. Koncernen har idag produktion i 14 länder och säljer sina produkter företrädesvis på den europeiska och nordamerikanska marknaden.

(fakta hämtat från www.upm-kymmene.com)

Material till NPHT

Du kan skicka texten antingen till de lokala redaktörerna för respektive land, eller till Huvudredaktören Esko Häkli. Formatera texten sparsamt, och skriv i enspalt med tydlig styckeindelning. Ange alla underrubriker konsekvent genom hela texten. Levera texten i word-format eller ren textfil. Endast digitalt material mottages. Bilder ska levereras i högupplöst format, dvs minst 300 dpi i naturlig storlek. För en bild som ska tryckas i storleken 12x12 cm motsvarar detta ca 1500x1500 pixlar.

Sista datum för leverans av material: nr 2 (passerat), nr 3 28/8, nr 4 30/10.

Nationella redaktörer

Finland

Esko Häkli (huvudredaktör)

esko.hakli@helsinki.fi

Sverige

Per Jerkeman

per.jerkeman@telia.com

Helene Sjunnesson

helene.sjunnesson@tekniskamuseet.se

Norge

Kari Greve

kari.greve@nasjonalmuseet.no

Danmark

Anna-Grethe Rischel

anna-grethe.rischel@natmus.dk

Den finska skogsindustrins utveckling i samhällshistorisk belysning

Av Esko Häkli

Ett massivt verk i fem band

Den finska skogsindustrins utveckling behandlas i en ny bokserie *Metsäteollisuuden maa* (Skogsindustrins land). Serien baserar sig på ett forskningsprojekt som initierades av centralförbundet *Metsäteollisuus* (Skogsindustrin r.f.) och leddes av professor Markku Kuisma på historiska institutionen vid Helsingfors universitet. Verket, som omfattar närmare 2000 sidor, täcker utvecklingen ända från 1620-talet till dags dato och består av följande fem band:

Metsäteollisuuden maa 1-5. Päätoimitaja [Chefredaktör] Markku Kuisma. Helsinki 2006-2007. (Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1055:1-5).

1. Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjelmä 1620-1920*. 2. korjattu painos. [Skogsindustrins land. Finland, skogar och det internationella systemet 1620-1920. 2. rev. uppl.]. Helsinki 2006. 781 s.

2. Kai Hägman, *Metsän tasavalta. Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920-1939*. [Skogens republik. Finsk skogsindustri i korsdraget mellan politik och marknader 1920-1939]. Helsinki 2006. 277 s.

3. Juhani Aunesluoma, *Paperipatruunat. Metsäteollisuus sodassa ja jälleenrakentamisessa 1939-1950*. [Papperspatroner. Skogsindustrin under kriget och återuppbyggnaden 1939-1950]. Helsinki 2007. 285 s.

4. Niklas Jensen-Eriksen, *Läpimurto. Metsäteollisuus kasvun, integraation ja kylmän sodan Euroopassa 1950-1973*. [Genombrottet. Skogsindustrin i tillväxtens, integrationens och kalla krigets Europa 1950-1973]. Helsinki 2007. 246 s.

5. Markku Kuisma, *Kriisi ja kumous. Metsäteollisuus ja maailmantalouden murros 1973-2008*. [Krisen och omvälvningen. Skogsindustrin och världsekonomin brytningstid]. Helsinki 2008.

Skogsindustrin behandlas ur en ekonomi- och samhällshistorisk synvinkel. Enskilda företag behandlas i den utsträckning det är nödvändigt för att skapa en bild av helheten. Utvecklingen av teknologin tas upp endast när den har påverkat större företagspolitiska beslut.

I det följande kommer jag att koncentrera mig på det första, mycket väl skrivna bandet för att senare återkomma till de övriga banden.

Om pappersbruk och deras ägare

Skogsindustrin har länge varit en grundpelare för Finlands nationalekonomi. Redan före den industriella papperstillverkningen hade tjärbränningen spelat en betydande roll i Finlands, och således även i Sveriges, export och på 1800-talet följde sedan expansionen av sågverksamheten. Även den här utvecklingen behandlar Kuisma i sitt digra band.

De första industriella företagen vid 1700-talets slut härstammade från städernas gamla borgerskap men under den första hälften av 1800-talet träffar vi även adelsmän, t.ex. Carl Fredrik Rosenlew i Björneborg som hellre ville bli "en rik borgare än en fattig adelsman". Andra namn är Gustaf August Wasastjerna (Tampella), Knut Fredrik Idestam (Nokia) och Linder (Svartå bruk). Friherre Carl August Standertskjöld, som hade samlat en stor förmögenhet som direktör för en rysk gevärsfabrik i Tula i Ryssland, grundade på 1870-1880-talen ett sågverk i Kotka, ett pappersbruk i Ingerois och ett träsliperi i Enso. Andra adliga namn var greve Carl Robert Mannerheim, friherre Samuel von Troil och Jacob von Julin. För allmogen var vägen till storföretagare lång. Den mest kända personen i denna kategori var bondesonen Antti Ahlström som på 1890-talet lämnade efter sig landets största skogs-

bolag. Även utländska företagare, bl.a. norrmän, hittade vägen till Finland för att grunda sågverk. På 1860-talet kom Aslak Holmsen, år 1870 Lars Bredsen och ungefär samtidigt Hans Gutzeit.* Stockholmaren Axel Wilhelm Wahren hade redan 1850 varit aktiv inom textilindustrin i Finland och på 1870-talet grundade han bolaget Kymmene. I östra Finland hade handelshuset Hackmann byggt upp ett eget imperium. Dess grundare Johann Friedrich Hackmann hade flyttat från Bremen till Viborg redan hundra år tidigare, år 1760.

De första sliperierna placerades på tre håll i södra Finland:

Inom Tammerforsområdet uppstod följande sliperier:

Idestam Tammerfors 1865 och Nokia 1869	
Serlachius	Mänttä 1869
Hammarén	Kyrökoski 1876
Granberg	Valkeakoski 1872
Tampella	Tammerfors 1872

Vid den nya S:t Petersburgska järnvägen i Kymmenedalen grundades

Ingerois 1872	
Verla	1872
Kuusankoski	1873
Kymmene	1874

Inom Viborgs område uppstod sliperiet Åstrand-Hovinmaa 1875.

Under 1880- och 1890-talen fanns det i Finland ca 20 sliperier. Två första försök att framställa kemisk massa gjordes 1876-80. Produktionen av cellulosa kom i gång egentligen först vid mitten av 1880-talet men började sedan växa snabbt. Ett nytt uppsving inleddes i och med att sliperier och pappersbruk integrerades. Så skedde 1873-74 i Valkeakoski, Kangas (Jyväskylä), Ingerois, Kuusankoski och Kymmene. Efter en

* I denna tidskrift har Øyvind Haugen skrivit om de norska företagen i sin artikel "Die Zeit vergeht, Gutzeit besteht: Nordmann bak finsk treforedlingsgigant" (NPHT 1/2006 s. 9-12.).

Första bevarade teckningen av forsarna i Mänttä, gjord 1816 av J.F. Bergenheim (1796-1847). Foto: Gösta Serlachius konststiftelse.

ekonomisk recession i slutet av 1870-talet följde Kyröskoski 1878, Nokia 1880 och Mänttä 1881. Dessa pappersbruk blandade ännu massan med lump, men under den senare hälften av 1880-talet bidrog de nya sulfitcellulosafabrikerna till att den träbaserade massan erövrade fältet. Integrerade fabriker byggdes och stora koncerner uppstod, som Kymmene, Nokia, Förenade pappersfabrikerna (Yhtyneet paperitehtaat) och Serlachius. Endast två av de gamla handpappersbruken, Frenckell i Tammerfors (nedl. 1929) och Tervakoski, överlevde övergången till industriell tillverkning.

Till skillnad från Norge och Sverige var det i Finland papper som blev den egentliga exportvaran, tack vare den ökande exporten till Ryssland. År 1885 fanns det 11 pappersbruk som totalt producerade 11 000 ton papper av vilka 8 500 ton gick till export. Inom en kort tid lyckades man bygga upp en kapacitet som vida överskred det inhemska behovet. Eftersom sulfitfabrikerna inte kunde

utnyttja sågavfallen användes avfallet som bränsle. Läget ändrades med sulfatprocessen. De första sulfatfabriker som var integrerade med sågverk byggdes i Kotka under de första åren av 1900-talet. Den nordiska insatsen var då synlig: Gutzeit 1905-07 och Ole Nedrums Kotka Cellulosafabrik Ab 1907. Sulfatprocessen främjade den s.k. vertikala integrationen och kopplade ihop pappersindustrin och den starka sågindustrin, vilket bidrog till att den tidigare ensidiga företagsstrukturen blev mångsidigare. De stora bolagen började likna varandra. På 1910-talet var Gutzeit ännu ett sågverksbolag och Kymmene ett pappersbolag. Det största företaget, Ahlström, var i princip ännu ett sågverksbolag men var på väg att också bli ett pappersbolag. Kring 1910 fanns det i Finland 50 bolag inom pappersindustrin, ca 20 pappersbruk med ca 200 pappersmaskiner, knappt 300 cellulosakokare och allt som allt 60 sliperier och cellulosafabriker.

Under tiden 1885-1913 nådde pappersindustrin en årlig tillväxt på drygt 10 % och under perioden 1890-1913 tiodubbades pappersproduktionen medan cellulosaproduktionen växte till det 30-faldiga. Som pappersproducent befann sig Finland ungefärligen i samma klass som Sverige och Norge men inte som producent av massa. 80-90 % procent av papper gick till export.

I början av 1860-talet hade Finland varit ett av Europas fattigaste länder medan det i början av 1900-talet hade det nått den europeiska medelnivån. Jämfört med de övriga nordiska länderna släpade landet emellertid efter, bl.a därför att industrialiseringen hade börjat senare. Lokomotivet för den snabba utvecklingen var träförädlingsindustrin. Pappersindustrin påverkade utvecklingen av samhället även på andra sätt. Vid vattendrag utanför de traditionella befolkningscentra uppstod nya tätorter vilka med tiden utvecklades till riktiga städer, såsom Kuusankoski, Mänttä, Valkeakoski och Varkaus.

Skogsindustrin som skogsägare

I boken ägnas stor uppmärksamhet åt frågan om skogsbolagens skogspolitik. Redan på 1800-talet hade de stora bolagen ökat sina skogsegendomar. I början på 1900-talet bytte flera hundra gårdar ägare. Bland skogsbolagen var Kymmene Ab år 1908 med sina 100 000 ha den största skogsägaren och snart ägde bolaget 250 000 ha, vilket tillfredsställde drygt hälften av det årliga vedbehovet. År 1914 hade industrin i sin besittning över två miljoner hektar skog som tidigare hade varit i jordbrukarnas ägo. Detta var emellertid endast några få procent av landets totala skogsareal.

Jordbrukarna, agrarerna, hade alltid motsatt sig industrins skogsköp. Under ständsriksdagens tid hade industrin kunnat vinna borgarståndet och ofta även adeln för sin sak. Med enkammarriksdagen (1906) var det slut med detta inflytande. Skogsindustrin påstås hyvla landets skogar tills de tar slut. Sägbo-lagen ansågs givetvis vara de värsta bo-varna men man kunde inte skilja mellan såg- och pappersindustrin. Bakom striden fanns det givetvis också ideologiska motsättningar, motsättningar mellan mer eller mindre mystisk naturideologi och industriell framstegstro. Motsättningarna politiserades på ett nytt sätt när skogsfrågan blev ett slagträ i striden mellan de finsk- och svensksinnade lägren. Skogsindustrin blev en måltavla bl.a. därför att den ansågs vara "svensk" eftersom ägarna och den högsta ledningen för det mesta var svenskspråkiga. Detta gick så långt att de finsksinnade förordade försäljningen av virke till den egna industrins värsta rival, tyskarna. På samma linje var i viss mån även statliga myndigheter som svarade för statens skogar. Åtminstone tillfälligt vann den agrara linjen när en ny lag, som begränsade industrins möjligheter att köpa skog, trädde i kraft i 1915.

Under första världskriget blev skogsköpen aktuella igen när skogsindustrin försökte trygga tillgången på råvara och med hjälp av de höga vinsterna i handeln med Ryssland var i stånd att köpa skog. Industrin använde delvis bulvaner, samtidigt som många privatpersoner försökte skydda sina tillgångar genom att placera dem i jordegendomar vilket väckte kritik. Finland kallades alltemellanåt "spekulanternas stora furstendöme" medan industrin attackerades hårt och påstods ta kål på landsorten.

Så här efteråt är det svårt att begripa agget mot skogsindustrin. Tack vare skogsindustrins genombrott upplevde den finska landsorten under 1800-talets senare hälft ett rejält ekonomiskt uppsving och välfärden ökade markant. Man glömde att svedjebruket hade lämnat de privatägda skogarna i uruselt skick. I skogsindustrins intresse låg det däremot att sköta skogar så att deras produktivitet garanterades även på lång sikt.

Svåra brytningstider

Pappersindustrin hade ingen lätt sits. Den drogs med i många olika politiska strider. Fr.o.m. storstrejken 1905 upplevde Finland en av de mest oroliga tiderna i sin historia. T.ex. under perioden 1905–09 ordnades mer än 600 strejker. Finlands pappersarbetareförbund grundades 1906 och dess motpart arbetsgivarorganisationen Pappers- och massa-industriidkarnas förbund ett år senare 1907. Läget förvärrades emellertid under 1910-talet. Klasshatet förstärktes och revolutionära rörelser vann terräng. Socialismen trängde sig in i fabriker.

Inbördeskriget 1918 lamslog i synnerhet pappersindustrin eftersom huvuddelen av Finlands pappersfabriker befann sig inom det område som bevakades av de "röda". De egentliga krigsskadorna var inte särdeles stora men flera människor dödades, bl.a. Gösta Bergenheim, vd för Kymmene Ab, som hade stannat på platsen och som var känd för omsorgen av sina arbetare.

Pappersexporten i österled

Ända till slutet av 1917 var Finland ett autonomt storfurstendöme under den ryska kejsaren och hade en egen valuta samt en tullgräns mot Ryssland. Å andra sidan förenades landet med Ryssland av järnvägen. Redan på 1870-talet hjälpte den ryska marknaden Finland med att sätta upp en modern pappersindustri och senare vid århundradeskiftet skapade den förutsättningar för den finska industrins snabba expansion. Redan på 1870-talet sålde finska pappersbruk mer än 90 % av sin produktion till Ryssland.

Den finska pappersindustrins konkurrensförmåga på den ryska marknaden gav upphov till häftiga protester från den ryska pappersindustrins sida. Finska importen belades 1885 med högre tull (20–30%) men eftersom den ändå var betydligt lägre än tullen på massa och papper från de övriga västeuropeiska länderna åstadkom den inga större problem för Finland. Ryska fabriker hissade

ju upp sina priser och eftersom samma prisnivå också gällde det finska papperet kompengserades tullens inverkan mer än väl. Dessutom förbättrade den finska industrin sin kostnadseffektivitet medan den ryska industrin försummade utvecklingsarbetet.

Den ryska pappersindustrin försökte få tullen ytterligare förhöjd men regeringen var rädd för att det skulle leda till en ännu större isolering av Finland från Ryssland. Alexander III ville tvärtemot integrera Finland i Ryssland. I samband med en föredragning år 1889 skrev han i marginalen: "Jag har genomläst alla dessa föredragningsnoter och är häpen över vad det är fråga om, manne om en del av Ryska kejsardömet eller om ett utländskt rike. Vad är Ryssland slutligen, tillhör det eller är det en del av Finland eller hör Storfurstendömet Finland till Ryska kejsardömet...?"

Den ryska regeringen hade 1910 tillsatt en specialkommission för att undersöka motåtgärder mot den finska pappersindustrin som påstods hindra utvecklingen av den ryska industrin. Man spred vilda påståenden, t.ex. att det lilla Finland skulle sluka upp det stora Ryssland genom att splittra den ryska industrin. Ryska regeringen planerade rejäla höjningar av papperstullarna på finskt papper men blev ändå tvungen att retirera. Finskt papper hade fått en helt oväntat försvarare i den ledande ryska dagstidningen Novoje Vremja som annars var känd som det värsta propagandaorgan mot Finlands autonomi. Tidningen trycktes emellertid på finskt papper och den gick hårt åt den ryska pappersindustrin och dess slentrian.

Intressekonflikten mellan den ryska regeringen och industrin fortsatte ända till slutet av den ryska tiden. När t.ex. ryska militärmyndigheter ville införliva Viborgs län med Ryssland för att bättre kunna skydda S:t Petersburg uppstod från industrins sida en sådan proteststorm att regeringen 1911 blev tvungen att avstå från tanken. I Viborgs län fanns nämligen hälften av den finska pappersindustrins produktionskapacitet som med denna administrativa åtgärd skulle ha flyttats innanför den ryska tullgränsen.

För att lindra motsättningarna hade den finska industrin försökt samarbeta med sin ryska motpart vilket emellertid visade sig vara svårt, inte minst på grund av ryssarnas affärsseder som inte motsvarade den västliga moralen och "den kristliga världsåskådningen". Ett annat sätt att försvara industrins intressen var

kartellerna. Så grundades bl.a. 1874 Finska Pappföreningen och 1875 Finska träsliperiföreningen, vilken år 1892 grundades på nytt och till den anslöts också Pappföreningen. År 1892 uppstod även Finska pappersföreningen. Finska cellulosaföreningen grundades 1909.

På 1910-talet tillfredsställde Finland ca en tredjedel av pappersbehovet i Ryssland, i några pappersslag, t.ex. i tryckpapperen, rentav hälften. Av den totala ryska pappersimporten utgjorde de finska pappersfabrikernas andel hela 95 procent när den kring 1890 ännu hade varit ca 6 procent. Den finska pappersindustrins hemlighet var företagsledningens och arbetarnas höga nivå, produkternas kvalitet samt förmågan att hålla produktionskostnaderna i styr.

Under första världskriget steg efterfrågan av papper i Ryssland explosionsartat, i synnerhet när pappersbruken i den västra delen av landet hade hamnat i krigsområdet och tillgången till massa befann sig i stora svårigheter. Exporten till Ryssland blomstrade ännu under 1916 och under åren 1916-17 utgjorde den rentav 95 % av den totala exporten, efter att 1913 ha varit ca 30 %. Denna högkonjunktur tog emellertid slut ganska snabbt eftersom Ryssland på våren 1917 hamnade i kaos. Efter revolutionen indrog bolsjevikerna de borgerliga tidningarna och konfiskerade bankerna. Förutom marknaden förlorade den finska pappersindustrin även sina tillgångar som hade deponerats i ryska banker.

Pappersindustrins framgång i Ryssland framkallade en hård kritik även i det egna landet. P.g.a. de ökande förryskningsåtgärderna hade ett rejält rysshät uppstått i Finland och pappersindustrin beskyldes för att agera som bundsförvant till främmande rysk politik vars mål var att frånta Finland dess autonomi. Pappersindustrin måste emellertid ta kritiken med på köpet, eftersom pappersproduktionen till fyra femtedelar baserade sig på exporten av vilken fyra femtedelar gick till Ryssland.

Pappersproduktionen i Finland och exporten till Ryssland åren 1885-1913

(Se intilliggande tabell till höger).

Pappersexporten i västerled

Den ökande ryska protektionismen, förknädd med en oroväckande politisk utveckling i Ryssland, hade tvingat finska industriledare att söka marknader i väst. Så länge vintern förorsakade ett avbrott i

Pärmen på G.A. Serlachius provkollektion från år 1896, använd bl.a. i samband med exporten till Ryssland. Foto: Gösta Serlachius konststiftelse.

Pappersproduktionen i Finland och exporten till Ryssland 1885-1913 (ton och procent av den totala exporten)

År	Produktion	Export	Export/Ryssland	Procent
1885	11 033	8 496	8 472	99,7 %
1890	13 859	10 412	7 308	70,2 %
1895	21 883	17 734	13 449	75,5 %
1900	45 206	34 896	29 491	84,5 %
1905	70 484	54 738	44 761	81,2 %
1910	129 300	106 906	85 195	79,7 %
1913	167 631	145 635	122 748	84,3 %

exporten kunde ansträngningarna inte leda till något egentligt genombrott. Men i april 1890 seglade den första isbrytaren, tillverkad i Sverige, till hamnen i Hangö. I synnerhet kartong samt mekanisk och kemisk massa fick en bra åtgång och hälften av produktionen skeppades redan i början av 1900-talet till Mellan- och Väst-Europa.

När första världskriget 1914 bröt ut avbröts Finlands sjöförbindelser med väst och all export samt importen av varor och maskiner tog slut. Eftersom Finland var en del av Ryssland drabbades landet av den tyska handelsbojkotten. Båtar konfiskerades och en del av dem förblev på västra sidan av de danska sunden. År 1913 hade över 40 % av Finlands totala

Nyutkommen litteratur i Finland 2007-2008

Ahlberg, Arto, *Kuolema Voikkaalla. Erään tehdasyhdyskunnan, ja pitkän perinteen loppu*. [Död i Voikka. Slutet på ett industrisamhälle och långa traditioner]. Kouvola 2008. 188 s.

Ahvenisto, Inkeri, *Tehdas yhdistää ja erottaa Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle*. [Fabriken förenar och skiljeri Verla från 1880-talet till 1960-talet]. Diss. Helsinki 2008. 557 s., ill. (Bibliotheca historica, 118).

Heikkilä, Jouko, *SAMPO*. [Ett fotoband från Kymmene i Kuusankoski]. Texts: Asko Mäkelä, Markku Kuisma, Pia-Maria Lausas. Helsinki 2008. 142 s., ill.

Helander, Pekka, *Kauttua: tehtaitten kylä*. [Kauttua: fabrikenas samhälle]. Kauttua 2008. 224 s., ill.

Ingen dag utan papper. Om papper och dess roll som kulturbärare. Red. Esko Häkli. [Helsingfors] : Söderström ; [Stockholm] : Atlantis, 2008. 589 s. : kuv.

Niin paljon mahtuu muistoja pieneen kaupunkiin. Tarinoita Kaskisten tehtaan 30-vuotiselta taipaleelta. [Berättelser om fabriken 30-åriga historia i Kaskö]. [Interjuerna: Maaret Mattila] ; [teckningar: Rolf Hellman].: Kaskinen 2007. 88 s., ill.

Paasonen, Pauli & Markku Johansson, *Lumppupaperista hienopaperiin. Kymin tutkimustoiminnan vaiheet 1-2*. [Från lumppupapper till finpapper. Kymmene Ab:s forskningsverksamhets historia]. Kuusankoski 2008. 258 s., ill.

Pakkasvirta, Jussi, *Pulp & fiction: tarinoita globalisaatiosta ja sellutehtaasta*. [Berättelser om globalisering och cellulosafabrik]. Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press, 2008. 202 s., ill.

Pikkarainen, Juha, *Kapinakenraalin päiväkirja Kemijärven sellutehtaan alajajosta*. [Rebelledarens dagbok om nedkörningen av Kemijärvi cellulosafabrik]. Helsinki 2008. 127 s., ill.

Sirén, Ari, *Juuso Walden 1907-1972*. [Helsinki 2007. 128 s., ill.

Tunteiden peili. Kansainvälistä nykytaidetta UPM-Kymmenen Kulttuurisäätiön kokoelmista. [Känslornas spegel. Internationell samtidskonst ur UPM-Kymmenes Kulturstiftelses samlingar]. [Red.] Timo Valjakka. Kuusankoski 2008. (UPM-Kymmenen Kulttuurisäätiön julkaisu 1).

Waldhofin aika Käkisalmissa – puu nosti, sota tuhosi. [Waldhofs tid i Kexholm]. [Toimituskunta: Marja Huovila, Paula Koho, Hanna Matikainen, Iris Siellä]. Lahti 2008. 208 s., ill.

Vallin, Tapio, *Gustav Rosenlew: liikemiesten aatelia*. Tampere 2007. 251 s., ill.

Virta, Reijo, *Työväen taistelua, edunvalvontaa ja yhdessäoloa. Paperiliiton Voikkaan osaston 100 toiminnan vuotta*. [Arbetarnas kamp, intressebevakning och samvaro. Pappersförbundets Voikka avdelnings aktivitet under 100 år]. Jyväskylä 2008. 252 s., ill.

Virtanen, Sakari, *Yhtiöstä yksiköksi: UPM Kajaani 100 vuotta*. [Från bolag till enhet. UPM Kajana 100 år]. Kajaani 2007. 205 s., ill. + DVD.

1927-2007, 80 vuotta: Kemi osasto 33. [Pappersförbundets avdelning 33 i Kemi 80 år]. Kemi 2007. 69 s., ill.

Se även recension (s. 5) i detta nr av NPHT av det första bandet i serien: *Metsäteollisuuden maa 1-5*. Päätoimittaja [Chefredaktör] Markku Kuisma. Helsinki 2006-2007.

export gått till Storbritannien, Tyskland och Frankrike. I viss mån kunde förlusten temporärt kompenseras av handeln med Ryssland. Både pappers- och metallindustri ökade sin export medan sågvarornas export avstannade helt.

Tysklands hjälp i Finlands inbördeskrig 1918 hade för avsikt att införliva Finland med den tyska intressesfären vilket bekräftades i fredsslutet 1918. I ett hemligt tilläggsprotokoll ställdes Finlands råvaror och utrikeshandel under tysk kontroll och Finland blev en del av Tysklands hemmamarknad. Pappersindustrin hade emellertid aldrig orienterat sig mot Tyskland som betraktades som en konkurrent vars marknader dessutom var stängda för Finland. Under 1918 försökte industrin hitta vägar förbi Tyskland som inte hade råd och ej heller vilja att köpa papper från Finland, trots en skriande brist på det. När den finska industrin i stället försökte sälja till Schweiz och Holland krävde Tyskland att försäljningen skulle ske via tyska agenter som krävde höga provisioner. Läget var tröstlöst. I juli 1918 var av 63 pappersmaskiner endast 17 i gång.

Det gemensamma hotet tvang industrin till samarbete. Man började bygga karteller även mot det tyska inflytandet. År 1918 grundades Finska pappersbruksföreningen och Finska träförädlingsindustriernas centralförbund (f.n. Skogsindustrin r.f.). De mest aktiva aktörerna var Gösta Serlachius och Rudolf Walden, nära medarbetare till Mannerheim som hade lärt sig att betrakta Tyskland som fiende. Samtidigt som man ville avvärja det tyska hotet ville man förbereda sig för situationen efter kriget och räknade med att förhållandena i Ryssland skulle stabiliseras och handeln fortsätta. Men även där fruktade man det tyska inflytandet och tysk invasion på den ryska pappersmarknaden. Några år efter kriget erbjöds faktiskt möjligheter att fortsätta handeln men industrin satte som villkor att Ryssland ersatte den förlorade egendomen vars sammanlagda värde steg till flera hundra miljoner mark. Kommunisterna vägrade.

Oroligheterna under första världskriget och inbördeskriget hade skrämt utländska ägare ut ur landet. Den mest spektakulära affären var köpet av Ab W. Gutzeit & Co och Tornator Ab 1918. Köparen var den finska staten som, trots sin penningbrist, gick med på villkoren som efteråt visade sig vara alltför oförmånliga. Köpet kritiserades hårt i Finland eftersom även Ahlström och

Kymmene hade varit intresserade. Efteråt kom det fram att det var Tyskland som hade utövat påtryckning för att företagen inte skulle hamna i brittiska eller i privata finska händer. Men det visade sig att i verkligheten hade den finska staten kapat Gutzeit och Tornator så att de inte mera var inom räckhåll för tyskarna!

I november 1918 bröt det tyska kejsardömet samman och Finlands beroende av Tyskland upplöstes. Samtidigt som landet fick en ny chans ägde en total omorientering rum inom pappersindustrin. Man vände sina blickar mot väst och en ny ledargeneration trädde fram. Det var

Pappersrullar i "trätnor" för export. Ahlströms papperslager 1929.

Foto: UPM-Kymmene AB:s centralarkiv, Valkeakoski

i sista minuten handelsförbindelserna öppnades våren 1919 igen och Finland räddades från bankrutt. Exporten av papperet kom väl igång och växte brant även om det tog flera år att nå nivån före kriget. Eftersom Finland var tvunget att devalvera sin valuta fick den finska pappers- och massaindustrin en ovanligt bra start på marknader som tidigare dominerats av kanadensiska, svenska och norska producenter. Finland lyckades erövra nya marknader. Det billiga priset var naturligtvis avgörande men å andra sidan spelade även produktsortimentet sin roll. Redan mot slutet av första världskriget hade pappersindustrin delvis lagt om sin produktion och ökat andelen av tidningspapper för att tillfredsställa den ryska marknaden. Med sikte på den nyöppnade exporten till Storbritannien visade sig detta att ha varit ett lyckligt beslut. ■

Kvarvarande band presenteras i kommande nummer av NPHT

Föreningen Nordiska Pappershistoriker

TILMELDING TIL NPH-ÅRSMØDE I DANMARK
3 – 5 JUNI 2009

Deltager: _____

Adresse: _____

Tlf.: _____

E-mail: _____

Hotel Dania, Silkeborg
Torvet 5, 8600 Silkeborg www.hoteldania.dk

Pris for dobbelt værelse pr. nat (inklusive morgenmad): 1000,- Dkr.
Pris for enkelt værelse pr. nat (inklusive morgenmad): 900,- Dkr.

Jeg deler gerne værelse med: _____

Jeg/vi ankommer: _____

Jeg/vi afrejser: _____

Jeg/vi kører i egen bil: _____

Antal ledige pladser til andre deltagere i bilen: _____

Jeg sørger selv for min indkvartering: _____

Tilmelding senest 1. maj 2009 til:

Keld Dalsgaard Larsen
Silkeborg Museum,
DK 8600 Silkeborg Tlf.: + 45 86 82 14 99
e-mail: kdl@silkeborgmuseum.dk

Kinesiske tapeter på Krengerup Gods

Av Mette Humle-Jørgensen

På Krengerup Gods på Fyn findes der to rum med unikke kinesiske papirtapeter - i den store sal og i Billardstuen. Tapeterne stammer fra 1780, da hovedbygningen blev opført af Frederik Siegfried Rantzau, og i dag anvendes den store sal blandt andet til sommerkoncerter og udlejes til specielle arrangementer.

Printroom á la chinois

I den store sal er tapeterne et såkaldt "printroom á la chinois", fordelt på fire vægfeltet og fire dørstykker. Et "printroom" tapet vil sige, at der er opklæbet et kobberstik eller albumblad på indfarvede papirbaner på en sådan måde, at det både er et tapet og et billedgalleri. Printroom á la chinois henviser således til at både selve tapetet og motiverne er af kinesisk oprindelse. Tapeterne er monteret på lærred¹, som er opspændt på trælistet. Ovenpå lærredet og under tapetet ligger der et tykt og stift lag oliemaling, der har fungeret som en midlertidig dekoration. Vægfeltene er 270 cm høje og 310 cm bredde, og de består af to hele baner tapet, der er klæbet sammen på midten. Langs hver kant er der yderligere påklæbet en smallere strimmel tapet. Kanter og hjørner er fyldt ud med stumper af tapetet, hvor stykkerne ikke har været store nok.

Papirbanerne er 120 cm brede og de er bygget op i flere lag af forskelligt papir med forskellige ark størrelser, således at sammenføjningerne af arkene ligger forskudt. Yderste lag papir med en ark størrelse på 60 cm i højden og 120 cm i bredden består af fibre af bambus og en græsart. Næste lag papir af kozo fibre fra papirmorbær træet består af ark, der er 26 cm i højden og sandsynligvis også 120 cm i bredden. Album bladene er trykt på ark med en højde på 95 cm og en bredde på 64 cm.

Mønstret på banerne er spejlvendt omkring en linie både på langs og tværs af midten af hver bane, og det består af blade og blomsterranker, der er omgivet af fugle og insekter. I midten af hver bane er der klæbet et albumblad med motiver fra forskellige scenerier med handel og fredeligt landsbyliv.

Skader på tapet i den store sal

Den store sals tapeter er falmet betydeligt gennem årene. Tapetets grundfarve har været klar lys gul, men den fremstår nu som gulnet papir, dækket af et tyndt hvidt kalklag. Den nuværende farveholdning er således mere dæmpet, mens den blå farve er blevet meget dominerende, fordi den - som den eneste - ikke er falmet. Under de forgyldte lister kan de oprindelige farver ses med en klar gul baggrund og pink og stærk orange

Vægfelt i i den store sal.

Foto: Roberto Fortuna

Tapet er krympet og lærred med huller ses under papir langs den forgyldte liste

Foto: Roberto Fortuna

blomster. Lærredet med oliemaling og tapet er krympet gennem årene, og det har medført at tapeterne har revet sig løs langs den ene kant - hovedsageligt fra den kant, der vender ind mod midten af væggene, hvor der tidligere var opvarmning af kaminer. Til trods for at tapeterne har revet sig løs langs den ene side, hænger de fleste kanter stadig i deres oprindelige montering fra 1780. De løse kanter har flere gange været sømmet fast, men de har revet sig løs igen, så tapeterne nu hænger og buler.

Tapeter i Billardstuen

I Billardstuen er der seks vægfeltet, hvor de fem er monteret på opspændt lærred, mens det sjette felt er monteret direkte på en væg, som delvis er ydervæg. Det største problem ved disse vægfeltet var, at de enkelte papirlag i tapetet delaminerede (spaltede), og der var derfor stor fare for at det motivbærende lag skulle løsne sig og flage af. Derudover var der i det ene tapetfelt en revne, som hovedsageligt var forårsaget af sætning i væggen og panelværket.

Oprindelig hang tapeterne fra Billardstuen i Havestuen, men under en gennemgribende renovering af hovedbygningen i 1917, blev de kinesiske tapeter fra havestuen flyttet op i Billardstuen. Ved flytningen blev de øget i siderne og beskåret med ca. 30 cm i højden. De øgede kanter er dekorerede med videreførelse af motiverne, men fremstår glattere og en anelse lysere end det originale.

Konservering af tapeterne

Konservatorer fra Nationalmuseet arbejdede i foråret 2008 med at konservere og stabilisere tapeterne på selve Godset. Deres vigtigste opgave var på stedet, uden nedtagning af tapeterne, at fastgøre de løse kanter af vægfeltene i den store sal og fastlægge det delaminerede papir i Billardstuen. Nye lærredsstrimler blev klæbet på bagsiden af de løse tapetkanter, som derefter kunne gøres fast til trælisterne igen. Lærredsstrimlerne blev klæbet fast med BEVA folie, som er en termoplastisk lim, der kan aktiviseres med varme. Japansk papir af kozo fibre blev indfarvet med akvarel og med

¹ Lærred = lärft, vävnad (tyg) av bomull, linne, hampa etc. I detta sammanhang linnetyg. Red.

hvedestivelseskliester klæbet ovenpå lærredskanterne, og som afslutning blev de forgyldte lister monteret igen.

Lærredets stive oliemaling havde medvirket til at de løsnede tapeter alligevel kunne holde sig oppe, men malingen havde samtidig også fikseret tapetet i nogle buler, som det ikke var muligt at rette ud igen. Felterne blev strammet og spændt så meget, som det kunne lade sig gøre uden at spænde så hårdt, at der ville være risiko for at tapetet vil revne. På grund af den sarte overflade blev der kun tørrenset i mindre områder.

Det delaminerede papir i Billards-tuen blev fastlagt på alle tapeterne med methylcellulose (Tylose 300, 5%). Revnen i det ene felt blev sat sammen med kraftigt japanpapir fra bagsiden, med en blanding af hvedestivelseskliester og Evacon-R (EVA-dispersionsklæber). Alt arbejdet blev udført in situ på Godset, bortset fra to meget skadede felter over

Lærred er krympet og revnet i opspænding under de forgyldte lister

Foto: Mette Humle

dørene (dørstykker), som måtte konserveres på Bevaringsafdelingen i Brede, fordi de var i så dårlig stand, at de skulle stabiliseres og styrkes med total oplæbning af bagsiden med nyt papir.

Naturligvis bærer tapeterne på Krengerup Gods præg af at være over 200 år gamle, og det har været uundgåeligt at der igennem årene er opstået nogle skader, men de er alligevel meget flot bevarede og hænger utroligt nok flere steder i deres oprindelige montering. På www.krengerup.dk kan man finde oplysninger om godset og muligheder for at besøge det og se tapeterne. ■

Papperskvarnen i Tomasböle

Av István Kecskeméti

Före 1900-talet inledde 13 privilegierade papperskvarnar sin verksamhet i Finland. Dessutom fanns det ett handpappersbruk som saknade tillstånd. Av dessa kom tre i gång under den svenska tiden före 1809. I Sverige var antalet papperskvarnar under samma tid tio gånger större.¹ För jämförelsens skull kan nämnas att i en enda by Capellades i Katalonien med 5000 invånare fanns det på 1800-talet 16 papperskvarnar och i den närmaste omgivningen 45-50² I hela Katalonien var vid samma tidpunkt ca 200 papperskvarnar verksamma, dvs. hälften av alla papperskvarnar i Spanien.

Även historieskrivningen om handgjort papper är förhållandevis kort i Finland, i praktiken har endast två verk utgivits.³ Pappersingenjören Kurt Karlsson var den första som, genom att i olika arkiv och bibliotek avrita och identifiera vattenmärken, dokumenterade finskt handgjort papper. Karlssons arbete som utmynnade i en diger publikation täcker sitt fält väl och är av stor betydelse. Pappersingenjören Nils J. Lindberg undersökte i sin doktorsavhandling papperets import till Finland under tiden 1350-1700 och publicerade mer än 800 avritade vattenmärken, bland dem även några från Tomasböle.

Om Tomasbölekvarnens historia 1667-1713

Innan Åbo Akademis boktryckeri hade grundats år 1642 var pappersbehovet ringa i Finland, men läget ändrades med tryckeriets tillkomst. Eftersom papper inte tillverkades i Finland och Sveriges produktion inte räckte till att tillfredsställa ens det egna behovet importerades papper till Sverige från Frankrike och Tyskland.⁴ I Åbo växte papperskonsumtionen märkbart i synnerhet efter det att Johannes Gezelius (1615-1690) år 1664 hade valts till biskop. Han var en litterärt produktiv herre. År 1667 beviljades honom rätten att årligen tullfritt importera 100 ris tryckpapper. Ända till år 1713 då Gezelius tryckeri avslutade sin verksamhet importerades papper från Sverige bl.a. från pappersbruken i Fiskeby, Röttle, Arboga och Torshälla.⁵

År 1665 erbjöd sig Bertil Obenher att bli Akademiens pappersmakare – enligt andra uppgifter kallade Gezelius honom i september 1665 från Uppsala för att grunda en papperskvarn i Marttila i närheten av Åbo.⁶ Obenher var emellertid inte tillfreds med vattenmängden i Marttila fors. Han började på egen hand och oberoende av biskopen att sätta upp

en papperskvarn i Tomasböle i Pojo socken. Som finansärer hade han guldsmiden Zacharias Witte och ryttmästaren Henrik Falkenhagen. Biskop Gezelius löste emellertid ut dem och kom 1666-1667 i besittning av två tredjedelar av papperskvarnen. Förhållandet mellan biskopen och pappersmakaren Obenher var från första början ansträngt.

Tomasböle papperskvarn inledde sin verksamhet i mars 1667 vid en fors mellan två små träsk. Fallhöjden i forsen på en sträcka på några hundra meter är 2,7 meter.⁷ Enligt en karta från 1741 ligger papperskvarnen på en holme som inte mera finns. På östra stranden av forsen befann sig torkhuset och pappersmakarens bostad. Att forsla lump och färdigt papper till och från Åbo var besvärligt även om Kungsvägen gick endast på några kilometers avstånd från kvarnen. Längs dagens landsvägar är avståndet mellan Åbo och Tomasböle 108 kilometer.⁸

Gezelius och Obenher hade ingått ett avtal enligt vilket allt papper skulle säljas till Gezelius. Ekonomiska problem blev emellertid övermäktiga för Obenher som, för att klara livhanken, blev tvungen att i strid med avtalet sälja papper till andra köpare. Vid en rättegång 1671

dömdes Obenher till att förlora sina rättigheter till kvarnen som övergick till biskopen.⁹ Den yngre brodern Mårten Obenher fortsatte verksamheten ända till år 1700. Av allt döma flyttade han då till Reval där han dog 1711. Bertil Obenher i sin tur flyttade till Sverige och fortsatte 1674-1679 som pappersmästare i Fiskeby. Som en tredje pappersmästare under åren 1705-1711 omnämns den svenske Carl Alm.¹⁰ Förutom pappersmästare finns det uppgifter om pappersarbetarna Lars Krusimmen år 1684 och Pehr Andersson år 1685 och 1691.¹¹

Inga exakta uppgifter finns om när verksamheten i Tomasböle upphörde men det måste ha skett senast när ryssarna under Stora Ofreden år 1713 erövrade Åbo. För närvarande växer en gammal frodig grandunge på kvarnens plats och i mitten av denna, nära forsen och kurvan i ån, har Finlands Pappersingenjörsförning år 1967 placerat en minnessten.¹² Av papperskvarnens byggnader finns ingenting kvar och t.o.m. minnesstenen är, tillsammans med sin omgivning vackert mossbelupen. Platsen andas lugn.

Tomasböles pappers kvalitet

Under tiden maj-november 2006 dokumenterade jag Gezelius verk som bevaras i sex bibliotek.¹³ Av totalt 22 olika titlar kartlades 45 exemplar med ca 90 olika pappersprover med vattenmärken, som matats in i databasen *Paper Identification Database*. Databasen skall under våren 2009 öppnas på Riksarkivets webbplats.¹⁴

Även enligt sin egen tids måttstock mätt var kvaliteten på Tomasböles papper dålig. Orsakerna var många. Trots att man betalade bra för lumpen misslyckades Gezelius med att samla råvara.¹⁵ Den bästa vita linnelumpen forslades till Sverige medan Tomasböle fick nöja sig med mörkare lump av sämre kvalitet. Bröderna Obenher saknade både tid och uppenbarligen även förutsättningar att bleka råvaran.

Papperet var mycket mörkt, rentav brunt, och till sin fibersammansättning ojämnt. Ränderna efter viratrådarna är ofta otydliga men även ränderna orsakade av de grövre bindtrådarna, vilka normalt syns bättre, syns i allmänhet dåligt. Vattenmärkena skiljer sig emellertid bättre än vira- och bindtrådarna. När man kan räkna dem är viratrådarnas täthet normalt 10 linjer per centimeter. Avstånden mellan bindtrådarna varierar avsevärt och kan t.o.m. i ett och samma ark variera mellan 23 och 28 mm. Ställvis

är papperet tunt och skört, ställvis mycket tjockt. Ojämnheter som uppstått i samband med guskning, då papperet flyttades från silduk på filt, finns det rikligt av. Pappersarken är även dåligt limmade och liknar filt, på ytan är de ofta luddiga.

Vattenmärken

Enligt Nikander och Sourander var Tomasböles vattenmärken ännu inte kända på 1950-talet. Kurt Karlsson var den första som utredde och dokumenterade dem. Han hittade fem säkra vattenmärken och två som han tyckte var osäkra. Under åren 1961-62 undersökte han i Nationalbiblioteket systematiskt böcker som Gezelius hade utgivit under åren 1667-1713.¹⁶ I vattenmärken TB1, TB2, TB3 och TB5 ingår likadan ikonografi som i Gezelius sigill. Initialerna JW i vattenmärket TB4 torde hänvisa till boktryckaren Johan Winter. Det är intressant att se att enligt både mina egna och Karlssons forskningar förekommer TB4, försett med Johan Winters initialer, endast efter år 1680 då Winter erhöll titeln Kunglig boktryckare. Även vattenmärkena TB6 och TB7 härstammar enligt Karlsson med stor sannolikhet från Tomasböle.

Enligt Karlsson förekommer vattenmärkena TB6 och TB7 under åren 1667-1671 och enligt min egen forskning under åren 1669-1671. Kvalitetsmässigt liknar dessa papper i mycket hög grad de papper som tidigare med säkerhet har identifierats som Tomasböles papper, varför man kan ta för givet att även TB6 och TB7 är från Tomasböle.

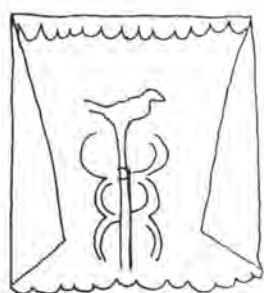
Lindberg har forskat i synnerhet i ursprunget av papperet och vattenmärkena i Gezelius Bibel från 1658. Han har fäst uppmärksamhet vid att i flera Gezelius publikationer har en del av upplagan tryckts på ett kvalitativt bättre utländskt papper och en annan del på ett sämre papper från Tomasböle. Lindberg inräknar vattenmärkena TB8 och TB9 i Tomasböles vattenmärken samt förmodar att även TB11 som upptäckts av Karlsson är från Tomasböle.¹⁷

I den av mig genomförda kartläggningen kunde inte ett enda exemplar av TB8 uppspåras. Enligt Karlssons publicerade anteckningar har endast ett exemplar påträffats och det ingår i ett brev från 1712.¹⁸ Undantagsvis har vattenmärket befunnit sig i mitten av ett helark. När texten trycks på ett ark som sedan viks till ett kvartofomat, ett format som Gezelius oftast använde, hamnar vattenmärket på den delen av arket som skärs bort. Det är möjligt att märket

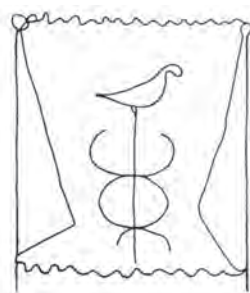
av denna orsak inte hittats i de papper som ingår i Gezelius tryckta verk. Enligt Lindberg skulle TB8 bestå av Gezelius monogram från 1695.¹⁹ Av TB9 hittades endast två exemplar ur ett av Gezelius brev som hade tryckts år 1702. Papperet är i ett förhållandevis gott skick, mycket ljus och av jämn kvalitet. Även ränderna efter sildukens vira- och bindtrådarna, samt naturligtvis också vattenmärket, syns exceptionellt väl med beaktande av att papperet skulle vara från Tomasböle. Initialerna IG i vattenmärket under korset torde hänvisa till Johannes Gezelius. Men eftersom Gezelius d. ä. år 1702 redan var död torde vattenmärket ansluta sig till Johannes Gezelius d.y. som levde ända till 1718. I databasen har papperen försetts med nummer 293 och 294. Med hjälp av fotografierna kan man se att bredden på bokstaven G i dessa två vattenmärken är olika. Vattenmärkena har tillverkats med olika viror, möjligtvis genom att använda ett virapar. Det skulle behövas flera exemplar av TB9 för att med säkerhet kunna fastställa att det hör till Tomasböles vattenmärken.

Vattenmärket TB10, som föreställer narren, dvs. Foolschap, förekommer endast i två band som tryckts år 1667. Exempel på detta papper ingår i databasen t.ex. under nr 135, 276 och 305. Denna narr avviker tydligt från andra vattenmärken med narrmotiv i de exemplar av Gezelius publikationer som tryckts på bättre utländskt papper, såsom också i Bibeln. Enligt min egen preliminära teori skulle detta vattenmärke ha ingått i de former som bröderna Obenher hade tagit med sig från Uppsala och med hjälp av vilka de första av Tomasböles papper skulle ha tillverkats innan Gezelius hade fått sina egna former. För teorin talar det att vattenmärket har påträffats endast i band som tryckts år 1667, samma år som Tomasböle grundades. I Gezelius publikationer har man emellertid inte än så länge hittat ett motmärke till detta vattenmärke med ett narrmotiv vars initialer eller annan text skulle kunna hjälpa i identifieringen. För att kunna verifiera detta krävs fortsatt forskning i de papper som tillverkats både av Tomasböle och papperskvarnen i Uppsala.

Tillsammans med det föregående vattenmärket hör även vattenmärket TB11, som endast påträffats i Bibeln 1685, till de osäkra bland Tomasböles vattenmärken. Vattenmärket, eller noggrannare sagt motmärket till detta vattenmärke med narrmotiv, består av en bågformad text MORIN eller MORTN. Ovanför

TB1-1

TB2-1

TB3a-1

TB3b-1

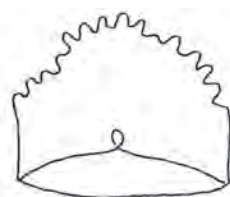
TB4-2

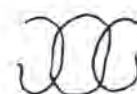
TB5-1

TB6-3

TB7-1

TB8-1

TB9-1

OBS! Vattenmärkena återges ej i naturlig storlek, ej heller relativt sett till varandra, detta av utrymmesskal.

Finlands handpappersbruk, verksamhetsår samt antalet kända vattenmärken

Papperskvarn	I produktion	Antalet vattenmärken
Tomasböle	1667–1713	7–11
Järvenoja	1764–1820	4
Tammerfors	1785–1860	15
Tervakoski	1818–1905	15
Möllby	1820–1854	3
Juvankoski	1822–1902	19
Jungsund	1831–1876	2
Långfors	1842–1873	4
Långfors	1842–1873	7
Wiando-Taipale	1847–1857	Inga uppgifter
Haga	1848–1856	1
Terttilä	1850–1874	10
Talisola	1851–1864	inga uppgifter

Tomasböles vattenmärken som hittats i samband med kartläggningen.

Märket TB8 har inte kunnat uppspåras.
Kartläggningen koncentrerade sig på
de tidigare åren av pappersbrukets
verksamhet.

År	Förekomsten av Tomasböles vattenmärkestyper
1667	1,2,10
1668	1,2
1669	6,7
1670	6
1671	1,3,5,6,7
1672	6
1683	4
1685	3,4,5,11
1689	3
1693	3,5
1702	9

bokstäverna finns en båglinje som försvårar tolkningen av texten. Enligt Lindberg skulle texten MORTN hänvisa till den andra mästaren Märten Obenher i Tomasböle, som då var ansvarig för bruket. Enligt Karlsson kunde namnet MORIN hänvisa till det franska Rouen men det finns inga uppgifter om någon pappersmästare eller papperskvarn till vilka namnet kunde hänvisa.²⁰ Mot antagandet att papperet skulle härstamma från Tomasböle talar dess ljushet, jämna kvalitet och rändernas goda synlighet. Papperets kvalitet är dock inte precis lika bra som i fall av gott fransk papper. I ett blad i Bibeln ingick vattenmärket TB11 men i ett annat blad ett vattenmärke med narmmotiv som inte påträffats i tidigare papper från Tomasböle. I fall dessa två ark ursprungligen är delar av ett och samma ark och tillverkats med samma form är de med all sannolikhet inte från Tomasböle.²¹ I olika Biblar påträffas flera motsvarande narmmotiv. Narren var ju under 1600-talet ett mycket allmänt motiv i vattenmärken. I databasen påträffas vattenmärket TB11 i pappersproverna 145, 282, 284 och 315.

För att kunna fastställa ursprunget av vattenmärkena TB8 – TB11 krävs mer forskning. T.ex. i riksarkivets samlingar i Helsingfors borde brev och pappersark av större format som ingår i inbundna arkivalier från åren 1667–1713 undersökas.

I de 45 Gezelius-exemplar som ingick i min kartläggning hade 33 tryckts helt på papper från Tomasböle (73 %). I de mera krävande versionerna av sina publikationer använde Gezelius avsiktligt även papper som hade tillverkats av utländska pappersmakare.

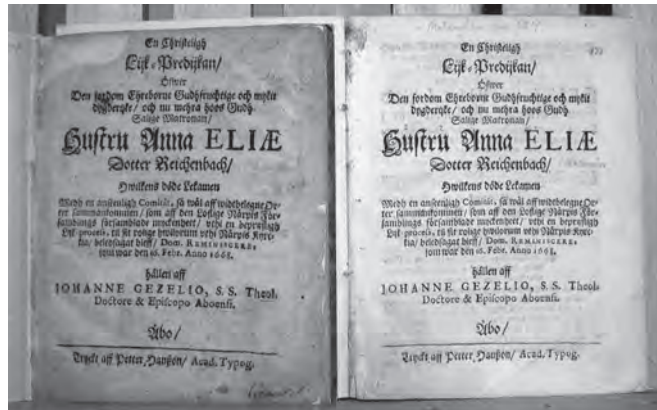
Totalt kan publikationer som Gezelius utgav ha tryckts t.o.m. i 120 000 exemplar. Många av dem bestod ungefär av fem tryckark men många var även tjockare.²² För att trycka denna mängd publikationer krävs faktiskt en hel mängd papper, minst 600 000 – 1 000 000 ark eller 1200 – 2000 ris. Det finns emellertid inga uppgifter om de pappersmängder som tillverkades i Tomasböle. Därför finns det all anledning att fortsätta att forska i papper som tillverkats där och andra handpapperskvarnar i Finland. ■

Översättning: Esko Häkli

Noter

- 1 Rudin 1987 s. 37.
- 2 Gutierrez 2006
- 3 Nikander & Sourander och Karlsson 1981.

- 4 Karlsson 1981 s. 35.
- 5 Lindberg 1998 s. 42.

Två versioner av ett Gezeliusk tryckalster, en likpredikan över Anna Reissenbach. Den ena har tryckts på Tomasböles papper av sämre kvalitet, den andra på bättre utländskt papper. Foto: Nationalbiblioteket.

6 Karlsson 1981 s. 21 och Nikander & Sourander 1955 s. 20, på denna punkt ger författarna avvikande uppgifter.

7 Koskinen 1967
8 Karlsson 1981 s. 22.
9 Åbo dombok 1671, Riksarkivet Z.39.

10 Karlsson 1981 s. 24–25.
11 Koskinen 1967.
12 Papperi ja Puu nr 12, 1973.

13 I Nationalbiblioteket, Museiverkets bibliotek, Finska litteratursällskapets bibliotek, Svenska litteratursällskapets bibliotek, Åbo universitetsbibliotek och Åbo Akademis bibliotek.

14 www.narc.fi och senare www.arkisto.fi Om svensk pappershistoria, Tomasböles papper och Gezelius har jag skrivit utförligare i min doktorsavhandling, Kecskeméti 2008.
15 Enligt Koskinens artikel i tidningen Uusi Suomi år 1967 var priset på blånump 10 öre och linnelump 14 öre kopparmynt per lispund (8,5 kg). Samtidigt kosta en gris eller ett får 10 öre, en ko 80 öre och en häst ca 160 öre. Se även Karlsson 1981 s. 28.

16 Biblioteket hette då ännu Helsingfors universitetsbibliotek.
17 Lindberg har utgivit vattenmärket TB8 från år 1695 som Karlsson upptäckte men inte publicerade.
18 Karlssons anteckningar, manuskript och pappersprover bevaras på Centrallaboratoriet KCLs pappersmuseum, www.kcl.fi.

19 Lindberg 1998 s. A191, se vattenmärket nr 599.
20 Lindberg 1998 s. 90.
21 Lindberg 1998 s. 90.

22 Bibeln format är kvarto vilket innebär att ett pappersark viks två gånger. Ett ark ger alltså fyra blad, dvs. åtta sidor. Därför är det möjligt att bladen skulle kunna vara delar av samma ark.

Litteratur

Gutierrez, Miquel 2006: The development of a papermaking district: the case of Capellades (1750–1936). Föreläsning vid IPHs 28 kongress i Barcelona – Capellades 5–8.10.

Karlsson, Kurt K. 1981: *Finlands handpappersbruk – vattenmärke, ägare, anställda*. Helsingfors.

Kecskeméti, István 2008:

Papyruksesta megabitteihin. Arkisto- ja valokuvakokoelmien konservoinnin prosessin hallinta. [Från papyrus till megabyter. Styrningen av arkiv- och fotografisamlingars konserveringsprocess]. [Akad. avhandling]. Jyväskylä.

Koskinen, Ilmari 1967: Suomen ensimmäinen paperimylly [Finlands första pappersbruk], i *Uusi Suomi*, den 13.4.1967.

Lindberg, Nils J 1998: *Paper Comes to the North: Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700: A Study Based on Watermark Research*. Vantaa. (IPH Monograph Series vol. 2.)

Nikander, Gabriel & Sourander, Ingwald 1955: *Lumpappersbruken i Finland*. Helsingfors.

Papperi ja Puu. No 12, 1973.

Rudin, Bo 1987: *Papperets historia*. Vällingby.

Om författaren

István Kecskeméti arbetar från november 2007 som utvecklingschef vid riksarkivets arkivtekniska enhet i Helsingfors. Före det svarade han under åtta års tid för utbildningen i papperskonservering vid Designinstitutet EVTEK (numera yrkeshögskola). Han har sin bakgrund i konservering och museologi. Han doktorerade i mars 2008 med en museologisk avhandling, den andra i sitt slag i Finland.

istvan.kecsekemeti@narc.fi